

بسم الله الرحمن الرحيم

دانشکده ادبیات و علوم انسانی گروه الهیات
پایان نامه دوره دکتری علوم قرآن و حدیث

عنوان:

بررسی نقش قرآن و روایات در فرایند جامعیت اسلام

استاد راهنما:

دکتر ابراهیم ابراهیمی

اساتید مشاور:

دکتر علیرضا طیبی

دکتر علی حسن بگی

پژوهشگر:

اصغر طهماسبی بلداجی

تابستان ۱۳۹۷

تقدیم

این اثر را تقدیم می‌دارم به پیشگاه تنها امیرالمؤمنین آفرینش امام علی (علیه السلام) به امید

عنایتش در دنیا و شفاعتش در عتبات.

تقدیر و تشکر

حمد و سپاس خدای را که توفیق کسب دانش و معرفت به ما عطا فرمود. در اینجا بر خود لازم می دانم از تمامی معلمان و اساتید بزرگوار از آغاز تا کنون، به ویژه اساتید دوره دکتری از جمله: سرکارخانم دکتر کیوان احسانی، دکتر محمدرضا قاسمی، دکتر علی احمد ناصح که در طول سالیان گذشته مرا در تحصیل علم و معرفت و فضائل اخلاقی یاری نموده اند تقدیر و تشکر نمایم.

از استاد گرامی و بزرگوار جناب آقای دکتر ابراهیم ابراهیمی که راهنمایی اینجانب را در انجام تحقیق، پژوهش و نگارش این پایان نامه تقبل نموده اند، نهایت تشکر و سپاسگزاری را دارم. از جناب آقای دکتر علیرضا طیبی و دکتر علی حسن بگی به عنوان مشاور که با راهنمایی خود مرا مورد لطف قرار داده اند کمال تشکر را دارم.

بررسی نقش قرآن و روایات در فرایند جامعیت اسلام

چکیده:

یکی از مباحث مهم در ارتباط با قرآن، جامعیت آن است که از همان آغاز اندیشمندان اسلامی پیرامون آن دیدگاه‌های مختلفی ارائه نموده‌اند. جامعیت مطلق، جامعیت اعتدالی و جامعیت حداقلی از مهم‌ترین دیدگاه‌های مطرح شده در این باره هستند. هر یک از این دیدگاه‌ها با چالش‌ها و نقدهایی رو به رو است. آیات و روایات درباره جامعیت قرآن این مطلب را بیان می‌دارند که قرآن از جامعیت در امور هدایتی و دینی برخوردار است و هیچ مطلب و مسأله‌ای در امور دینی و هدایتی نیست مگر اینکه در قرآن بیان شده است؛ اما با بررسی ساختار ظاهری قرآن این نکته مشهود می‌شود که قرآن حتی در مباحث دینی هم جامعیت ندارد؛ به عبارتی دیگر: نمی‌توان به طور مطلق از ظواهر قرآن همه احکام و مباحث دینی را استخراج نمود، این در حالی است که آیات و علی‌الخصوص روایات متعدّد، جامعیت مطلق قرآن را بیان می‌دارند. پژوهش فرا رو با روش توصیفی تحلیلی، ضمن نقد و بررسی دیدگاه‌های مطرح شده، جامعیت قرآن در امور هدایتی ویژه معصومین (علیهم السلام) را پذیرفته و ضمن تفکیک میان جامعیت قرآن و جامعیت اسلام، برای غیر از معصومین (علیهم السلام) جامعیت اسلام را بیان می‌نماید؛ نتیجه آن که: قرآن مستقلاً بدون نیاز به منبع دیگر (سنت) از جامعیت در امور هدایتی و دینی برخوردار است که این معارف در ظواهر و بطون آیات متجلی هستند؛ اما این جامعیت مطلق قرآن اختصاص به معصومین (علیهم السلام) دارد که می‌توانند از ظهر و بطن قرآن معارف آن را استخراج نمایند؛ در واقع منبع سخنان معصومین (علیهم السلام) مبتنی بر همین معارف ظهری و بطنی قرآن است. در فرایند جامعیت اسلام قرآن و روایات صحیح معصومین (علیهم السلام) با رابطه دو سویه تفسیری و تکمیلی موجبات جامعیت اسلام را فراهم می‌نمایند؛ که مراد از این جامعیت، جامعیت در امور هدایتی بوده که در پرتو قرآن و روایات همه عرصه‌های هدایتی انسان در ابعاد: اعتقادی، عبادی، فردی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی را در بر می‌گیرد.

کلمات کلیدی: جامعیت اسلام، قرآن، اهل بیت (علیهم السلام)، روایات، مصادیق جامعیت.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
	فصل اول: کلیات و مفاهیم
۴	۱-۱. گزاره های تحقیق
۴	۱-۱-۱. بیان مساله
۵	۱-۱-۲. سوالات پژوهش
۵	۱-۱-۳. فرضیه ها
۵	۱-۱-۴. اهداف پژوهش
۵	۱-۱-۵. اهمیت پژوهش
۶	۱-۱-۶. روش تحقیق
۶	۱-۱-۷. کاربرد نتایج تحقیق
۶	۱-۱-۸. پیشینه پژوهش
۷	۱-۲. مفاهیم کلی
۷	۱-۲-۱. مفهوم شناسی جامعیت
۸	۱-۲-۲. جامعیت قرآن
۱۰	۱-۲-۲-۱. رسالت قرآن
۱۴	۱-۲-۲-۲. جامعیت قرآن از منظر قرآن
۱۴	۱-۲-۲-۳. روایات درباره جامعیت قرآن
۱۶	۱-۲-۳. مفهوم شناسی اسلام

فصل دوم: تمایز جامعیت قرآن با جامعیت اسلام

- ۲-۱-۱. دیدگاه اندیشمندان اسلامی درباره جامعیت قرآن ۲۲
- ۲-۱-۱-۱. دیدگاه جامعیت مطلق و نقد آن ۲۲
- ۲-۱-۲. دیدگاه جامعیت قرآن در بیان امور هدایتی و نقد آن ۲۵
- ۲-۱-۳. دیدگاه جامعیت حداقلی و نقد آن ۲۸
- ۲-۱-۴. دیدگاه برگزیده: جامعیت قرآن در امور هدایتی ویژه معصومین (علیهم السلام) ۳۱
- ۲-۱-۴-۱. ادله جامعیت مطلق قرآن ویژه معصومین (علیهم السلام) ۳۲
- ۲-۱-۴-۲. شبهه عدم تدبیر و تفقه در قرآن و نقد آن ۵۷
- ۲-۲. تمایز جامعیت قرآن و جامعیت اسلام ۶۱
- ۲-۲-۱. ادله جامعیت اسلام ۶۲
- ۲-۲-۱-۱. دلایل قرآنی ۶۲
- ۲-۲-۱-۲. روایات ۶۷
- ۲-۲-۱-۳. دلیل تاریخی ۶۸
- ۲-۲-۱-۴. دلایل عقلی ۶۹
- ۲-۲-۵. محتوای آموزه های دینی و جامعیت اسلام ۷۴
- ۲-۲-۲. جامعیت عصری یا ابدی ۷۴
- ۲-۲-۱. جامعیت اسلام و مسائل نوظهور ۷۷
- ۲-۲-۱-۱. وجود امام معصوم بعد پیامبر اکرم (صلوات الله علیه و آله) ۷۷
- ۲-۲-۱-۲. اجتهاد و جایگاه آن در مسائل نوظهور ۸۰
- ۲-۲-۱-۳. جایگاه عقل در منظومه دینی و استنباط مسائل دینی ۸۲
- ۲-۲-۳. جامعیت اسلام و نقد پلورالیزم دینی ۸۶

- ۳-۲. نتیجه فصل دوم ۹۰
- فصل سوم: نقش و رابطه قرآن و روایات در جامعیت اسلام
- ۳-۱. نقش و رابطه قرآن و روایات در جامعیت اسلام ۹۲
- ۳-۱-۱. نقش قرآن در جامعیت اسلام ۹۲
- ۳-۱-۱-۱. بیان اصول کلی معارف دین در ظواهر آیات ۹۳
- ۳-۱-۱-۲. بیان بسیاری از معارف قرآن در بطون آیات ۹۵
- ۳-۱-۱-۱-۲-۱. اثبات بطون برای آیات قرآن ۹۶
- ۳-۱-۱-۲-۲. رابطه بطون آیات و جامعیت مطلق قرآن ۹۷
- ۳-۱-۱-۲-۳. اختصاص فهم بطون آیات به اهل بیت (علیهم السلام) ۹۹
- ۳-۱-۱-۳. وحی بیانی و جامعیت مطلق قرآن ۹۹
- ۳-۱-۱-۳-۱. ادله وحی بیانی ۱۰۰
- ۳-۱-۱-۳-۲. ارتباط وحی بیانی و جامعیت ۱۰۳
- ۳-۱-۲. نقش و رابطه روایات در فهم قرآن و ترسیم جامعیت اسلام ۱۰۴
- ۳-۱-۲-۱. مبناهای بهره گیری از روایات در جامعیت اسلام ۱۰۴
- ۳-۱-۲-۱-۱. مبنای اول: عصمت معصومین (علیهم السلام) ۱۰۴
- ۳-۱-۲-۱-۲. مبنای دوم: قرآن کریم منبع روایات ۱۰۷
- ۳-۱-۲-۲. رابطه روایات با قرآن در ترسیم جامعیت اسلام ۱۱۰
- ۳-۱-۲-۲-۱. رابطه تفسیری ۱۱۰
- ۳-۱-۲-۲-۲. رابطه تکمیلی روایات با قرآن (دینی) ۱۱۸
- ۳-۲. نتیجه فصل سوم ۱۲۵

فصل چهارم: مصادیق جامعیت اسلام در پرتو قرآن و روایات

- ۴-۱. مصادیق جامعیت اسلام ۱۲۶
- ۴-۱-۱. جامعیت اسلام در مباحث اعتقادی ۱۲۶
- ۴-۱-۱-۱. خدانشناسی ۱۲۷
- ۴-۱-۱-۲. اعتقاد به معاد و شناخت جهان آخرت ۱۳۶
- ۴-۱-۱-۳. نبوت ۱۴۰
- ۴-۱-۱-۴. ولایت و جانشینی پس از پیامبر اکرم (صلوات الله علیه و آله و سلم) ۱۵۰
- ۴-۱-۲. ترسیم احکام عملی دین در قرآن و تکمیل آن در روایات ۱۵۹
- ۴-۱-۲-۱. اقامه نماز ۱۶۰
- ۴-۱-۲-۲. روزه ۱۶۳
- ۴-۱-۲-۳. حج ۱۶۵
- ۴-۱-۲-۴. پرداخت زکات و خمس ۱۶۷
- ۴-۱-۳. توجه به رویکردهای رفتاری زندگی در آموزه های اسلام ۱۶۹
- ۴-۱-۳-۱. تقویت امید و نشاط در زندگی و منع ناامیدی ۱۶۹
- ۴-۱-۳-۲. دعا و اهمیت آن در زندگی ۱۷۱
- ۴-۱-۳-۳. توکل و اعتماد به خداوند ۱۷۲
- ۴-۱-۳-۴. سفارش به صبر و استقامت ۱۷۳
- ۴-۱-۴. آموزه های دین اسلام در ترسیم معارف اخلاقی ۱۷۴
- ۴-۱-۴-۱. شاخصه های اخلاق اسلامی ۱۷۶
- ۴-۱-۴-۱-۱. اخلاق خانواده ۱۷۶
- ۴-۱-۴-۲. اجتناب از رذایل اخلاقی ۱۷۸

- ۱۸۳ ۳-۱-۴-۱-۴. اهتمام به فضایل اخلاقی
- ۱۸۶ ۵-۱-۴. آموزه های اجتماعی اسلام
- ۱۸۶ ۱-۵-۱-۴. امر به معروف و نهی از منکر
- ۱۸۹ ۲-۵-۱-۴. همکاری در امور اجتماعی
- ۱۹۰ ۳-۵-۱-۴. برابری همگانی در برابر قانون
- ۱۹۱ ۴-۵-۱-۴. حل مشکلات فردی و اجتماعی
- ۱۹۳ ۵-۵-۱-۴. پایبندی به معاهدات و پیمانها در روابط اجتماعی
- ۱۹۵ ۶-۵-۱-۴. مشورت و تأثیرات آن در زندگی اجتماعی
- ۱۹۶ ۷-۵-۱-۴. اتحاد و یکپارچگی و پرهیز از تفرقه و نفاق
- ۱۹۷ ۶-۱-۴. آموزه های اقتصادی اسلام
- ۱۹۸ ۱-۶-۱-۴. انضباط اقتصادی
- ۲۰۰ ۲-۶-۱-۴. عدالت اقتصادی
- ۲۰۲ ۳-۶-۱-۴. فرهنگ سازی استفاده بهینه از نعمت های الهی
- ۲۰۵ ۴-۶-۱-۴. حمایت اقتصادی از اقشار آسیب پذیر
- ۲۰۷ ۵-۶-۱-۴. اهتمام به تلاش و کوشش
- ۲۰۹ ۶-۶-۱-۴. توجه به تولید و نقش اقتصادی آن
- ۲۱۲ ۷-۶-۱-۴. نهی استفاده از کالاهای قاچاق
- ۲۱۵ ۸-۶-۱-۴. برنامه ریزی اقتصادی
- ۲۱۶ ۷-۱-۴. آموزه های سیاسی اسلام
- ۲۱۷ ۱-۷-۱-۴. تشکیل حکومت الهی
- ۲۲۱ ۲-۷-۱-۴. اجرای عدالت اجتماعی

۲۲۴ مبارزه با ظلم و ستم .۳-۷-۱-۴
۲۲۶ اهتمام به آراء مردم .۴-۷-۱-۴
۲۲۷ توجه به تعهد و تخصص در انتخاب مسئولان .۵-۷-۱-۴
۲۲۹ اجتناب از سلطه پذیری بیگانگان .۶-۷-۱-۴
۲۳۱ نتیجه فصل چهارم .۲-۴
۲۳۲ نتیجه پژوهش
۲۳۶ منابع
۲۴۹ چکیده انگلیسی

مقدمه

جامعیت اسلام یکی از مسائلی است که درباره رسالت دین و انتظار بشر از آن مطرح می شود، سابقه طرح این مساله به زمان صحابه بر می گردد و البته از زمان امام علی (علیه السلام) و ائمه (علیهم السلام) پس از ایشان مطالبی در این باره بیان گردیده است. درباره کم و کیف جامعیت میان اندیشمندان اسلامی اختلاف وجود دارد که البته این مساله بیشتر با عنوان جامعیت قرآن مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است و در این باره سه دیدگاه مهم: جامعیت حداکثری قرآن به معنای احاطه قرآن بر تمام علوم، جامعیت هدایتی قرآن و جامعیت حداقلی قرآن به معنای پرداختن به مباحث اخروی بیان شده است. هر کدام از این دیدگاه ها با چالش ها و نقدهایی رو به رو هستند. آیات و روایات جامعیت مطلق در معنای پاسخگویی تام قرآن به نیازهای هدایتی را بیان می دارند که این نیازهای هدایتی تمام ابعاد زندگی انسان را در برمی گیرند. با در نظر گرفتن آیات و روایات درباره جامعیت مطلق قرآن در امور هدایتی این مساله به وجود می آید که با بررسی ساختار ظاهری قرآن نمی توان تمام مسائل دینی را از ظاهر قرآن استخراج نمود؛ به بیانی دیگر قرآن حتی در مسائل دینی نیز جامعیت ندارد یعنی نمی توان با اکتفا به قرآن احکام و معارف دینی را بیان نمود. به عنوان نمونه احکام عملی چون نماز، روزه، حج به صورت کلی در قرآن بیان شده اند و احکام تفصیلی آن ها در قرآن بیان نگردیده است؛ این در حالی است که آیات و علی الخصوص روایات جامعیت مطلق قرآن در امور هدایتی را بیان می دارند. سوالات اساسی که در این باره مطرح بوده و هست، کیفیت جامعیت قرآن و محدوده آن می باشد که قرآن در چه حیطه هایی جامعیت دارد و مصادیق این جامعیت تا کجاست؟ نقش قرآن و روایات در این جامعیت چگونه است؟ آیا محتوای کلی جامعیت اسلام در قرآن و جزئیات آن در روایات بیان شده است؟ آیا در تمام مسائل دین بین قرآن و روایات رابطه دو سویه وجود دارد؟ پژوهش حاضر با روش توصیفی تحلیلی با تکیه بر آیات قرآن و روایات معصومین (علیهم السلام) و نگره های اندیشمندان اسلامی در چهار فصل به بررسی و تحلیل این سوالات می پردازد.

در فصل اول به گزاره های تحقیق و مفاهیم کلی پژوهش اشاره شده است. در فصل دوم

پژوهش، دیدگاه های مطرح شده درباره جامعیت قرآن از سوی اندیشمندان اسلامی مطرح و نقد

شده، آنگاه دیدگاه برگزیده که جامعیت مطلق قرآن در امور هدایتی و اختصاص آن به معصومین (علیهم السلام) هست با تکیه بر ادله متعدد بیان شده است. در این فصل تمایز میان جامعیت قرآن و جامعیت اسلام بیان شده همچنان که ادله جامعیت اسلام و مسائل مرتبط با آن نیز مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است.

در فصل سوم نقش قرآن و روایات در فرایند جامعیت اسلام مورد بررسی قرار گرفته است. در این فصل به این مطلب پرداخته شده که در قرآن کریم تمامی مباحث هدایتی بیان شده و منبع روایات نیز خود قرآن است. روایات معصومین (علیهم السلام) با دو رابطه تفسیری و تکمیلی در کنار قرآن کریم موجبات جامعیت اسلام را فراهم می نمایند. در فصل چهارم این پژوهش مصادیق جامعیت اسلام در پرتو قرآن و روایات بیان شده است. این فصل در واقع تبیین مصادیق و کیفیت جامعیت اسلام است. در این فصل مصادیق جامعیت اسلام در ابعاد اعتقادی، عبادی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است.

فصل اول:

کلیات و مفاهیم

۱-۱. گزاره های تحقیق

۱-۱-۱. بیان مساله

پیرامون جامعیت در دو محور پژوهش هایی صورت گرفته است؛ برخی از پژوهش ها در حوزه جامعیت قرآن و برخی دیگر درباره جامعیت اسلام است. عمده این پژوهش ها درباره جامعیت قرآن می باشد که عمدتاً درباره مفهوم جامعیت قرآن و چگونگی آن بحث نموده اند. غالب اندیشمندان جامعیت قرآن از محور اعتدالی آن در زمینه هدایت را پذیرفته اند. درباره جامعیت اسلام نیز عمدتاً به مفهوم تئوری جامعیت اسلام و چگونگی آن و دفاع از آن پرداخته شده است. جایگاه قرآن در جامعیت و نقش روایات در تکمیل این فرایند و مباحث مهم دیگر در این باره بررسی نشده است. پژوهش فرا رو در صدد است ابتدا تفکیکی میان جامعیت قرآن و جامعیت اسلام قائل شود و جامعیت قرآن (از منظر بعد هدایتی و دینی آن) را نه از بعد دیدگاه های موجود بلکه از منظر مخاطب شناسی آن بررسی نماید. درباره جامعیت اسلام نیز پرسش اساسی درباره چگونگی نقش قرآن و روایات در این جامعیت است؟ آیا محتوای کلی دین در قرآن و جزئیات آن در روایات بیان شده است؟ آیا در تمام مسائل دین بین قرآن و روایات رابطه دو سویه وجود دارد؟ از دیگر مسائل مهمی که در حوزه جامعیت دین باید مورد بررسی قرار بگیرد تفسیر عصری از جامعیت است؛ به این معنا که اولاً حد و حدود و مصادیق جامعیت اسلام تا کجاست؟ و ثانياً این جامعیت مختص به عصر خاصی هست یا در تمامی اعصار قابلیت اجرائی دارد؟ با توجه به مسائل نوظهور جامعیت دین چگونه تفسیر می شود و دین برای اینگونه از مسائل چه پاسخی دارد؟

بنابراین این پژوهش محورهای مهم: تفکیک جامعیت قرآن و اسلام، مبانی جامعیت، مصادیق جامعیت و نقش قرآن و روایات در تکمیل این فرایند را مورد مذاقه و بررسی قرار می دهد.

۱-۱-۲. سوالات پژوهش

چه تمایزی میان جامعیت قرآن و جامعیت اسلام وجود دارد؟
قرآن و روایات چه نقش و رابطه ای در فرایند جامعیت اسلام دارند؟
حد و ثغور مصادیق جامعیت اسلام چگونه است و چه حیطه هایی را در برمی گیرد؟

۱-۱-۳. فرضیه ها

قرآن از جامعیت مطلق در امور هدایتی برخوردار است اما این جامعیت اختصاص به معصومین (علیهم السلام) دارد که مجموع قرآن و روایات جامعیت اسلام را شکل می دهند.
کلیات و اصول کلی جامعیت اسلام در ظواهر قرآن بیان شده و روایات با دو رابطه تفسیری و تکمیلی این کلیات را تکمیل و جامعیت اسلام را شکل می دهند که منبع روایات نیز قرآن است.
آموزه های اسلامی در ذیل قرآن و روایات تمام ابعاد زندگی انسان را که مرتبط با هدایت باشند در بر می گیرند و در این زمینه ها برنامه های جامع و کاملی را بیان می نمایند.

۱-۱-۴. اهداف پژوهش

تفکیک قائل شدن میان جامعیت قرآن و جامعیت اسلام.
نگاهی دیگر به مقوله جامعیت قرآن از حیث مخاطب شناسی آن.
بررسی نقش قرآن و روایات در فرایند جامعیت اسلام.
اثبات نقش روایات در تفسیر و تکمیل معارف قرآن.
واکاوی مبانی و مصادیق جامعیت اسلام و پیامدهای آن.

۱-۱-۵. اهمیت پژوهش

تبیین نظریه جامعیت اسلام و تمایز آن با جامعیت قرآن و تحلیل و بررسی نقش قرآن و روایات در فرایند جامعیت اسلام.

۱-۱-۶. روش تحقیق

روش تحقیق پژوهش حاضر از نوع توصیفی و تحلیلی است که برای بررسی جامعیت اسلام و مباحث مرتبط با آن با تکیه بر قرآن و روایات و نگره های اندیشمندان اسلامی به تحلیل این مهم می پردازد.

۱-۱-۷. کاربرد نتایج تحقیق

ارائه رویکردی جدید در همسویی قرآن و روایات در جامعیت اسلام.

تفکیک و مفهوم شناسی جامعیت قرآن و جامعیت اسلام.

ارائه مصادیق جامعیت اسلام.

۱-۱-۸. پیشینه پژوهش

جامعیت قرآن یکی از مسائلی است که درباره رسالت قرآن و انتظار بشر از دین مطرح می شود، درباره کم و کیف جامعیت قرآن میان اندیشمندان اسلامی اختلاف وجود دارد. سابقه طرح جامعیت قرآن به زمان صحابه^۱ برمی گردد و البته از زمان امام علی (علیه السلام)^۲ و ائمه پس از ایشان^۳ مطالبی درباره کیفیت جامعیت قرآن بیان گردیده است. آیات و روایات جامعیت مطلق در معنای پاسخگویی تام قرآن به نیازهای هدایتی را بیان می دارند که این نیازهای هدایتی تمام ابعاد زندگی انسان را در برمی گیرد. درباره جامعیت قرآن و چگونگی آن پژوهش های متعددی صورت گرفته است که هرکدام از زاویه ای این مهم را مورد بررسی قرار داده اند که در مجموع دیدگاه های حداکثری، هدایتی و حداقلی در این باره مطرح شده است. برخی از پژوهش ها پیرامون جامعیت به صورت مستقل و موردی^۴ و برخی نیز در ذیل تفسیر آیات مرتبط با جامعیت می باشد^۱ در میان

^۱ - ابن منصور، سعید، سنن سعید بن منصور، ریاض: دارالعصیمی، ۱۴۱۴ق: ج ۱، ص ۷.

^۲ - نک: نهج البلاغه، گردآورنده: سید رضی، قم: انتشارات هجرت، ۱۴۱۴ق: خطبه ۱۵۸، ص ۲۲۴.

^۳ - نک: کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۲ش: ج ۱، ص ۶۰.

^۴ - شفیع، علی، پژوهشی در مورد قلمرو انتظار از قرآن، دانشنامه موضوعی قرآن، ۱۳۹۲ش؛ روشن ضمیر، محمد ابراهیم، بررسی دلالت تبیان کل شی بر جامعیت قرآن، مجله آموزه های قرآنی، شماره ۱۹، بهار و تابستان، ۱۳۹۳ش؛ ایازی، محمد علی، جامعیت قرآن، رشت: انتشارات کتاب مبین، چاپ سوم، ۱۳۸۰ش؛ نوئی، ابراهیم، جلالی، مجتبی، بررسی دیدگاه صدرالمتالهین شیرازی

پژوهش های انجام شده اولاً: میان جامعیت قرآن و جامعیت اسلام تفکیک قائل نگردیده است؛ ثانیاً: چگونگی جامعیت و حد و ثغور آن و نقش قرآن و روایات در این فرایند مورد تحلیل و بررسی قرا نگرفته؛ همچنان که مراد از امور هدایتی و مصادیق آن در مبحث جامعیت اسلام بیان نشده است. بر همین اساس پژوهش حاضر با رویکردی تحلیلی ضمن تبیین مخاطب شناسی جامعیت مطلق قرآن که در روایات بیان شده، جامعیت اسلام را از منظر همسویی قرآن و روایات در فرایند جامعیت و مصادیق این جامعیت را با تکیه بر بعد هدایتی دین اسلام، مورد تحلیل و بررسی قرار می دهد.

۱-۲. مفاهیم کلی

۱-۲-۱. مفهوم شناسی جامعیت

واژه جامعیت از ریشه «جَمَع» است. لغت شناسان تعاریف متفاوت اما هم مفهومی از این واژه ارائه داده اند. در کتاب معجم مقاییس اللغه «جَمَع» در لغت به معنای گردآوری امور جدا بر

درباره جامعیت قرآن، نشریه عقل و دین، شماره ۱۷، ۱۳۹۶؛ غضنفری، علی، پژوهشی در دیدگاه جامعیت مطلق قرآن، پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن، سال پنجم، شماره ۲، ۱۳۹۶؛ فائز، قاسم، نوروزی، ابوالفضل، صادقی، عماد، تحلیل آیات مربوط به جامعیت قرآن مجید، فصلنامه سراج منیر، شماره ۲۱، ۱۳۹۴؛ اسفندیاری، فرزاد، ناصح، علی احمد، بررسی تطبیقی نظریه جامعیت قرآن از منظر تفسیر المیزان، مجله تفسیر تطبیقی، شماره ۲، ۱۳۹۴؛ اکبری دستک، فیض اله، جامعیت قرآن از دیدگاه امام خمینی، فصلنامه متین، شماره ۶۷، ۱۳۹۴؛ حاجی، حمزه، مهریزی، مهدی، کیفیت جامعیت قرآن در پرتوی آرای اندیشمندان و مفسران مسلمان، فصلنامه مطالعات قرآنی، شماره ۱۰، ۱۳۹۱؛ جشنی، ماشاءالله، خدمتکار، خدیجه، بررسی قلمرو جامعیت قرآن در نگرش تفسیری فخر رازی و آلوسی بغدادی، مجله الهیات تطبیقی، شماره ۳، ۱۳۸۹.

^{۱-} سیوطی، جلال الدین، الاتفاق فی علوم القرآن، بیروت، دار المعرفه، بی تا، ج ۲، ص ۱۶۴؛ غزالی، محمد، احیاء علوم الدین، بیروت: دارالمعرفه، بی تا، ج ۱، ص ۳۸۴-۳۸۳؛ شیرازی، صدرالدین، مفاتیح الغیب، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۳، ص ۱۶۰؛ طنطاوی بن جوهری، الجواهر فی تفسیر القرآن، نجف، المطبعة الطلیعه، ۱۳۷۶ق، ج ۱، ص ۳؛ نوفل، عبدالرزاق، القرآن الکریم و العلم الحدیث، بیروت: دار الکتب العربی، ۱۳۹۳ ق، ص ۱۲۶؛ جعفری، یعقوب، تفسیر کوثر، قم: انتشارات هجرت، بی تا، ج ۶، ص ۱۹۴؛ قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا، تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، تهران: انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ ش، ج ۷، ص ۲۵۳؛ ثقفی تهرانی، محمد، تفسیر روان جاوید، تهران: انتشارات برهان، ۱۳۹۸ق، ج ۳، ص ۱۸۴؛ طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا، ج ۶، ص ۴۱۸؛ طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار المعرفه، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۱۰۹؛ بیضاوی، عبدالله بن عمر، انوار التنزیل و اسرار التاویل، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص ۲۳۸؛ طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش، ج ۶، ص ۵۸۷؛ محمد بن طاهر بن عاشور، التحریر و التنویر، بیروت: موسسه التاریخ، بی تا، ج ۱۳، ص ۲۰۵-۲۰۴؛ سبزواری نجفی، محمد بن حبیب الله، بیروت: دارالتعارف المطبوعات، ۱۴۰۶ق، ج ۴، ص ۲۵۱.

محور امری مشترک معنا شده است.^۱ راغب اصفهانی نیز همین معنا را برای واژه جمع ارائه داده است و آن را به معنای پیوند اجزای یک چیز می‌داند.^۲ ابن منظور این واژه را معنای جمع کردن می‌داند و در این باره می‌نویسد: «الجمع جمع الشی عن تفرقه یجمعه جمعا».^۳ برخی دیگر از محققان نیز واژه جمع را در معنای گرد آوردن بیان نموده‌اند.^۴ لفظ جامع نیز به معنای گردآورنده و فراگیرنده می‌باشد.^۵ بنا بر آنچه بیان شد جامعیت را می‌توان اینگونه تعریف نمود: فراگیری و اشمال در امری را جامعیت می‌گویند به گونه‌ای این فراگیری طوری باشد که نقصان در آن موضوع مشاهده نشود.

۱-۲-۲. جامعیت قرآن

درباره جامعیت قرآن با همین عنوان در منابع دینی موردی وجود ندارد به جز یک مورد که در دعای عرفه، امام حسین (علیه السلام) عنوان «الکتاب الجامع» را به قرآن کریم اطلاق می‌نماید؛ آنجا که می‌فرماید: «وَمُنَزَّلُ الْمَنَافِعِ وَالْكِتَابِ الْجَامِعِ بِالنُّورِ السَّاطِعِ وَهُوَ لِلدَّعَوَاتِ سَامِعٌ وَلِلْكَرْبَاتِ دَافِعٌ وَلِلدَّرَجَاتِ رَافِعٌ»^۶؛ اما مضامین نزدیک به آن وجود دارد و از واژه‌ها جوامع و جمع بهره برده شده است؛ در روایتی از امام رضا (علیه السلام) در وصف قرآن واژه «جمیع» به کار رفته است، ایشان در وصف جامعیت قرآن می‌فرماید: «جَهْلَ الْقَوْمِ وَخُدَعُوا عَنْ أَدْيَانِهِمْ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَمْ يَقْبِضْ نَبِيَّهُ حَتَّىٰ أَكْمَلَ لَهُ الدِّينَ وَانزَلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنَ فِيهِ تَفْصِيلٌ كُلِّ شَيْءٍ بَيْنَ فِيهِ الْحَلَالِ وَالْحَرَامِ وَالْحُدُودِ وَالْأَحْكَامِ وَجَمِيعَ مَا يَخْتَاجُ النَّاسُ إِلَيْهِ كَمَلًا...»^۷

در آثار متقدمان عنوان جامعیت قرآن بیان نشده است اما در ذیل عناوین دیگر به این مهم پرداخته شده است به عنوان نمونه سیوطی همین بحث را تحت عنوان «العلوم المستنبطه من القرآن» بیان

^۱ - احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، قم: دارالکتب العلمیه، بی تا، ج ۱، ص ۴۷۶.

^۲ - راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، بیروت: انتشارات دارالقلم، ۱۴۱۲ ق، ص ۲۰۱.

^۳ - محمد بن منظور، لسان العرب، قم: نشر ادب الحوزه، ۱۴۰۵ ق، ج ۱، ص ۴۹۸.

^۴ - قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ ش، ج ۲، ص ۴۷.

^۵ - سیاح، احمد، فرهنگ بزرگ جامع نوین، تهران: انتشارات اسلام، ۱۳۸۶ ش، ص ۲۸۲.

^۶ - ابن طاووس، اقبال الاعمال، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۷ ش، ص ۳۴۰.

^۷ - صدوق، محمد بن بابویه، آمالی، بیروت: انتشارات اعلمی، چاپ پنجم، ۱۴۰۰ ق، ص ۶۷۵.

نموده است.^۱ زرکشی نیز مبحثی را با عنوان «فصل فی القرآن علم الاولین و الاخرین» درباره جامعیت قرآن بیان داشته است.^۲ درباره مفهوم جامعیت قرآن تعاریف متفاوتی بیان شده است؛ تعریف جامعیت قرآن به نوعی با رسالت قرآن در ارتباط است، اینکه قرآن چه مواردی را باید بیان داشته باشد و در چه حیطه هایی برنامه ارائه دهد که بتوان اطلاق جامع بودن را بر آن داشت. انتظار بشر از قرآن و آیات و روایات متعدد درباره جامعیت قرآن و مبنای نگرش به آن ها عامل تعاریف متفاوت و مختلف از جامعیت قرآن شده است. برخی محدوده جامعیت قرآن را تمام امور دینی و غیر دینی قلمداد می کنند و به فراخور این مطلب تعریف آنها از جامعیت گسترده می شود. در نظر اینان تعریف جامعیت قرآن در معنای شمول و فراگیری آن بر تمام علوم است.^۳ برخی دیگر از اندیشمندان محدوده جامعیت قرآن را بعد هدایتی آن تلقی نموده اند و تعریف اینان متناسب با محدوده هدایتی قرآن می باشد. صاحب تفسیر نمونه در ذیل تفسیر آیه: «وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَ جِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَى هَؤُلَاءِ وَ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ بَيِّنَاتٍ لِكُلِّ شَيْءٍ وَ هُدًى وَ رَحْمَةً وَ بُشْرَى لِلْمُسْلِمِينَ» (النحل/۸۹) درباره تعریف اصطلاحی جامعیت قرآن می نویسد: «(تبیان) «به کسر "ت" یا فتح آن) معنی مصدری دارد، یعنی بیان کردن و از این تعبیر با توجه به وسعت مفهوم "لِكُلِّ شَيْءٍ" به خوبی می توان استدلال کرد که در قرآن، بیان همه چیز هست، ولی با توجه به این نکته که قرآن یک کتاب تربیت و انسان سازی است که برای تکامل فرد و جامعه در همه جنبه های معنوی و مادی نازل شده است روشن می شود که منظور از همه چیز، تمام اموری است که برای پیمودن این راه لازم است، نه اینکه قرآن یک دائرة المعارف بزرگ است که تمام جزئیات علوم ریاضی و جغرافیایی و شیمی و فیزیک و گیاه شناسی و مانند آن در آن آمده است، هر چند قرآن یک دعوت کلی به کسب همه علوم و دانش ها کرده که تمام دانش های یاد شده و غیر آن در این دعوت کلی جمع است، به علاوه گاه گاهی به تناسب بحثهای توحیدی و تربیتی، پرده از روی قسمت های حساسی از علوم و دانش ها

^۱ سیوطی، جلال الدین، الاتقان فی علوم القرآن، بیروت: دارالمعرفه، بی تا، ج ۲، ص ۳۴۲-۳۳۰.

^۲ زرکشی، بدرالدین، البرهان فی علوم القرآن، بیروت: دار الفکر، ۲۰۰۱ م، ج ۲، ص ۱۸۲.

^۳ زرکشی، بدرالدین، البرهان فی علوم القرآن، پیشین، ج ۱، ص ۲۸؛ غزالی، ابو حامد محمد، احیاء علوم الدین، بیروت: دار الجیل، بی تا، ج ۱، ص ۳۸۴-۳۸۳.